

ISSN
2547-989X

Sinop Üniversitesi
Sosyal Bilimler Dergisi

Araştırma Makalesi

Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 8
(Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Özel Sayısı), 532-546

Geliş Tarihi:03.10.2024 Kabul Tarihi:22.12.2024

Yayın: 2024 Yayın Tarihi:31.12.2024

<https://doi.org/10.30561/sinopUSD.1561011>

<https://dergipark.org.tr/sinopUSD>

ESKİ TÜRKÇEDE EŞDİZİM, KONSEPT, İSTEM VE KÜLTÜR DİL BİLİMİ İLİŞKİLERİ ÜZERİNE

Ertan BESLİ*

Öz

Araştırma konumuz; eski Türkçe metinlerde "töre" kavramı üzerinden eşdizim, konsept ve istem arasındaki ilişkilerin kültür dil bilimi perspektifinden incelemesini ve ortaya konmasını içermektedir. Çalışmada, eşdizim, konsept, istem kavramları ve aralarındaki ilişkiler üzerinde durulmuştur. Eski Türkçe özelinde eşdizim, konsept ve istem kavramlarının kültürel yansımaları, söz konusu kavramlar arasındaki yapı, söz dizimi ve anlam ilişkilerinin gerçekleşme şekilleri ortaya konmaya çalışılmıştır. Çalışmamızın teori bölümünde, söz konusu kavramlarla ilgili teori bilgisi ve alan yazındaki tanımlar verilmiştir. Araştırmanın uygulamaya kısmında, Eski Türkçe metinlerden seçilen örnek cümlelerin araştırma konumuz bağlamında analizlerine yer verilmiştir. Eski Türkçe özelinde eşdizim, konsept ve istem kavramlarının kültürel yansımalarını ortaya koymak, söz konusu kavramlar arasındaki yapı, söz dizimi ve anlam ilişkilerinin gerçekleşme şekillerinin analizini yapmak ve çıkan sonuçları genelleyerek yorumlarını yapmak çalışmamızın amacını ve beklenen sonucunu meydana getirmektedir. Araştırmanın örnekleme için sahanın önemli eserlerinin yer aldığı metin veri tabanından "töre" kavramı için eşdizim ve konseptler tespit edilecektir. Ulaşılan bulgular değerlendirme bölümünde, Türkoloji, dil bilimi ve kültür dil bilimi aracılığıyla analiz edilip yorumlanmıştır.

Anahtar kelimeler: Eski Türkçe, Eşdizim, İstem, Konsept, Kültür Dil Bilimi.

On the Relationship Between Collocation, Concept, Valency and Cultural Linguistics in Old Turkic

Abstract

Our research aims to examine and reveal the relationships between collocation, concept, and valency within the concept of "töre" in Old Turkic texts from a cultural linguistics perspective. In this study, we focus on the concepts of collocation, concept, valency, and the relationships between them. We endeavor to uncover the cultural reflections of these concepts in Old Turkic, as well as the structural, syntactic, and semantic relationships between them. In the theoretical part of our study, we provide theoretical information and

* Prof. Dr., Sinop Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Eski Türk Dili Anabilim Dalı, ertanbesli@hotmail.com.tr, <https://orcid.org/0000-0002-7429-5601>

definitions from the literature related to these concepts. In the application part, we analyze sample sentences selected from Old Turkic texts within the context of our research topic. The aim and expected outcome of our study are to reveal the cultural reflections of the concepts of collocation, concept, and valency in Old Turkic, to analyze the structural, syntactic, and semantic relationships between these concepts, and to generalize and interpret the results obtained. For the sample of our research, collocations, and concepts will be identified for the concept of "töre" in a text database containing significant works in the field. The findings will be analyzed and interpreted through the lenses of Turkology, linguistics, and cultural linguistics in the evaluation section.

Keywords: Old Turkic, Collocations, Valency, Concept, Cultural Linguistics.

Giriş

Dil, bir toplumun kültürel değerlerini, düşünce yapısını ve dünya görüşünü yansıtan önemli kültür araçlarından biridir. Bu bağlamda, dil bilimin alt dallarından biri olan kültür dil bilim, dil ve kültür arasındaki karmaşık ve karşılıklı ilişkiyi incelemeyi amaçlar. Çalışmamızın araştırma problemi olarak; Eski Türkçe özelinde eşdizim, konsept ve istem kavramlarının kültürel yansımaları, söz konusu kavramlar arasındaki yapı, söz dizimi ve anlam ilişkilerinin gerçekleşme şekilleri ortaya konmaya çalışılacaktır. Araştırmanın örneklemini için sahanın önemli eserlerinin yer aldığı metin veri tabanından "töre" kavramı için eşdizim ve konseptler tespit edilecektir. Elde edilen bulguların dil yadigârlarında taranması sonucunda veri analizi yapılacaktır. Böylelikle dildeki çeşitli eşdizim kalıpları, konseptler ve eğilimler aracılığıyla kültürel öğelerin nasıl ortaya konabileceği belirlenmeye çalışılacaktır.

1. Teori

Araştırma konumuz olan kavramların sahada genel tanımları yer alır. İstem; bir eylemin kendine bağımsallık ilişkisiyle bağlı öge sayısıdır (Tesnière, 2015, s. 239). Söz konusu kavram, bir kelimenin başka kelimelerle birlikte daha geniş dil bilgisel birlikteliklerde yer alabilmesi yeteneğidir (Herbst, Heath v.d., 2004, s. vıı). Genel olarak istem; anlam, yapı bilgisi ve söz dizimi bakımından potansiyel birlikteliklerini tanımlarken, eşdizimler, bu potansiyel birlikteliklerin dildeki gerçekleşme şekillerini ve kelimelerin bir arada kullanım sıklığını gösterir. Konsept; kavram özelinde dilde anlam taşıyan ve zihinde temsil edilen soyut veya somut kavramları ifade ederek dil ve düşünce arasındaki ilişkiyi ortaya çıkaran güçlü bir araçtır. Zihinde temsil edilen kavramlar bilinç ve bilinç altı düzeylerini içerir. Yani zihinde farkındalık, görünmeyen ama var olan derin yapıda da gerçekleşir. Bu nedenle eşdizimleri; bir kelimenin istem yapısının dil kullanımındaki

yansımaları olarak betimlerken, kültür kelimeleri olarak konseptlerle yakın ilişkili olarak değerlendirmek mümkündür. Kültür kelimeleri; bir toplumun değerlerini, inançlarını, tarihsel süreçleri ve günlük yaşamı ortaya kalan kelimelerdir. Farklı metinlerin analiziyle dildeki genel kalıplar, eğilimler, konseptler, eşdizimler ve kültürel unsurlar tespit edilebilir. Eşdizimleri oluşturan kelimeler ve ortaya çıkan anlamlar herhangi bir dilde sıklıkla kullanıldıklarından dolayı *kültür kelimeleri* olarak dil konuşurlarının dili ve kültürü nasıl algılayıp anladığını gösterir. Örneğin, “ekmek parası” eşdiziminin tanıklandığı Türk dili ve kültüründe insanların hayatlarını sürdürmek için önemli besin maddelerinden biri “ekmek” olarak algılanır. Bu eşdizim yaşamak için çalışmanın önemini açıklar. İngilizcede “He works long hours to earn his *bread and butter*.” ve “He is the *breadwinner* of the family.” cümlelerinde “ekmek ve yağ” kavramlarıyla “ekmek kazanan kişi” anlamına gelen kelime aynı kavramın göstergeleri olan kültür kelimeleridir. Örneğin, Eski Türkçede “ilimin törümin itintim” “yurdumu töremi düzenledim” eşdiziminde “itin-” fiilinin “devlete, hukuka düzen vermek ve adaleti sağlayabilmek” anlamında cümle oluşturması için nesne pozisyonunda ekli ya da eksiz yükleme ve iş yapan kişi ya da kurum anlamında yalın halde bir özne cümleyi tamamlamak için ihtiyaç duyduğu iki istem içerikli ögedir. Söz konusu fiil bu iki gösterge üzerinden anlamsal olarak cümleyi tamamlamak için işi yapan özneyi “eden” anlamsal rolünde ve yapılan iş akıl ve düşünceyle ilgili olduğundan “içerik” anlamsal rolünde nesne alabilir. “il törü etin-“ eşdiziminin nasıl meydana gelebileceğini “itin-” fiilinin istemi belirlemiştir. Yani eşdizimler arasında söz dizimsel ve anlamsal ilişkiler istem tarafından belirlenir. Örnek cümledeki eşdizim “yurt, töre” kavramlarıyla oluşmuş ve eski Türklerden bu yana “devlet, vatan edinmek, hukuk, adalet getirmek” kavramlarının önemini belirttiğinden “kültür kelimeleri” olarak kabul edilir. Söz konusu kavramlarla Türklerin dünyaya bakış açısı ve dilde ifade ediş şekilleri bu çalışmada ortaya konmaya çalışılacaktır. Araştırmamız; eşdizim, istem, konsept ve kültür dil bilim aracılığıyla Eski Türkçede eşdizim, konsept ve istem kavramlarının kültürel yansımalarını ve bu kavramlar arasındaki ilişkiler üzerine birtakım sonuçlara ulaşmayı hedeflemektedir.

2. Uygulama

2.1. Yazıtlar Bağlamında “Törü” Kavramı

1. *ilig* tutup *törüg itmiş*

“*Ülkeyi yönetip, yasaları düzenlemiş*” (KT D 3).

[2] → [kim]+[neyi]

[Deneyimci]+[İçerik]

Örnek cümlede “törüg etmek” “yasaları düzenlemek” eşdizimi; “törü” “yasa” kavramının hukuk ve adalet yönünü ortaya koyar. “él” “ülke” kavramıyla “törü” kavramı aynı cümlede tanıklanır. Örnek cümle bağlamında, ülkeyi yönetebilmek için yasalar düzenlenir ve yürürlüğe konur. "Törü" kavramı "sosyal kontrol" mekanizması olarak toplumun bireyleri nasıl yönlendirdiği ve bireylerin nasıl uyum sağladığı konusunda bilgi verir. Söz konusu cümlenin anlamsal yapısında olan deneyimci ve içerik anlamsal rolleri, “yasaları düzenlemek” kavramının zihinsel süreçlerle ön planda bilinç kullanımıyla gerçekleştiğini işaret eder.

2. yiti yüz er bolup *ilsiremiş* kagansıramış küñedmiş kulatmış *bodunug türk törüsün içgınnmış bod(u)n(u)ğ* (e)çüm (a)pam *törüsınçe y(a)r(a)tm(ı)ş boşğurm(ı)ş*

“Yedi yüz er olup *vatansız* kalmış; kağansız kalmış *halkı, Türk töresini terk etmiş halkı*, atalarımın *töresine göre düzenlemiş*, eğitmiş” (KT D 13).

[2] → [kim]+[kimi]

[Deneyimci]+[İçerik]

Bağlamda törü” kavramının halkın var olması için önemi belirtilir. "Törü" kavramı, "il" "devlet" ve "bodun" "halk" kavramlarıyla tanıklanır. Bu durum; siyasi yapının devlet ve halk ilişkisinin nasıl şekillendiği konusunda bilgi verir. Örnek cümlede “törü içgın-” “töreysi terk etmek” eşdizimi, halkın töreyi terk etmesiyle vatansız kalmasını ifade eder. “Törü” kavramı aynı bağlamda ikinci kez kullanıldığında “(e)çüm (a)pam törüsınçe y(a)r(a)tm(ı)ş boşğurm(ı)ş” konsepti uyarınca halkın devlet yönetiminde var olması ve varlığını sürdürebilmesi için atalardan gelen, bilinen, benimsenmiş, yerleşmiş davranış ve yaşama biçimlerinin, kuralların, görenek ve geleneklerin, ortaklaşa alışkanlıkların, âdetlerin önemi Eski Türk toplumunda dil aracılığıyla ortaya konmuştur. "Törü" kavramının örnekte "yasa", "gelenek" ve "görenek" anlamlarını işaret etmesi, toplumdaki geleneksel yapıyı gösterir. Söz konusu cümlenin töre kavramını ilgilendiren kısmının anlamsal yapısında olan deneyimci ve içerik anlamsal rolleri, “töreysi terk etmek, töreye göre

halkı yapılandırmak ve eğitmek” kavramlarının zihinsel süreçlerle ön planda bilinç kullanımıyla gerçekleştiğini işaret eder.

3. kañım kağan ança *ilig törüg kazğanıp* uça barmış

“Babam hakan öylece *devleti var ederek yasaları koyup* (kabul ettirip) ölmüş” (KT D 16).

[2] → [kim]+[neyi]

[Deneyimci]+[İçerik]

Bağlamda *törü*” kavramının devletin var olması için önemi belirtilir. Örnek cümlede “*ilig törüg kazgan-*” “*devleti var etmek ve yasa koymak*” eşdizimi söz konusu anlamı verir. “*Törü*” kavramının bağlamda “*yasalar koyarak*” devletin var olması için önemi ifade edilir. Kut almış kağanın töreyi uygulaması ve halkın buna uyması eski Türk toplumunun hiyerarşik yapısı hakkında bilgi verir. Söz konusu cümlenin töre kavramını ilgilendiren kısmının anlamsal yapısında olan deneyimci ve içerik anlamsal rolleri, “*yasa koymak*” kavramının zihinsel süreçlerle ön planda bilinç kullanımıyla gerçekleştiğini işaret eder.

4. Türk budun *eliñin törüñ(i)n k(i)m (a)rta(t)tı* [udaçı erti]

“*Devletini töreni kim bozabilirdi*” (KT D 22).

[2] → [kim]+[neyi]

[Deneyimci]+[İçerik]

Bağlamda *törü*” kavramının devletin var olması için önemi belirtilir. Örnek cümlede “*ilig törüg artat-*” “*devleti ve yasayı ortadan kaldırmak*” eşdizimi söz konusu anlamı verir. “*Törü*” ve “*il*” kavramları birlikte kullanılarak “*yasa ve devletin iç içe bir bütün oluşturduğu*” ifade edilir. Söz konusu cümlenin töre kavramını ilgilendiren kısmının anlamsal yapısında olan deneyimci ve içerik anlamsal rolleri, “*yasayı ortadan kaldırmak*” kavramının zihinsel süreçlerle ön planda bilinç kullanımıyla gerçekleştiğini işaret eder.

2.2. Eski Uygur Türkçesi Bağlamında “*Törü*” Kavramı

5. kayu tınlıǵlar adın kişiniñ birmeyük adın tavarın oǵurlaslar *törüsüzin küçeyü kunup alsarlar*

“Hangi yaratıklar başkalarının, verilmeyen çeşitli mallarını çalsalar, *yasa dışı zor kullanarak el koysalar ...*” (M 83 52-56).

Bağlamda *törü*” kavramı, “*törüsüzün küçeyü kınup alsarlar*” “*yasa dışı olarak çeşitli mallara zor kullanarak el koymak*” konseptinde geçer. Örnek cümlede, *yasa dışı zor kullanarak haksız kazanç elde etmenin yanlışlığı ve kötü bir olgu olduğu* ifade edilir. Eski Uygur toplumunda söz konusu kavram, “*yasa*” ve “*adalet*” anlamlarına işaret eder ve sosyal kontrol mekanizması olarak işlev görür.

6. bo iki kanlar *törüsü* savka kırışmedi

“Bu iki han *törelere*nden *ötürü* söz yarışına girişmedi” (Ht V 5b 10).

[2] → [kim]+[neye]

[Deneyimci]+[İçerik]

Bağlamda *törü*” kavramının ahlak, terbiye, edep; sorumluluk vb. yanları tanıklanır. Örnek cümlede, söz konusu hanlar *törelere*li olmalarından dolayı kendilerini bir tartışmaya sokmamışlardır. Söz konusu cümlenin anlamsal yapısında olan deneyimci ve içerik anlamsal rolleri, “*törelere*li olmak” kavramının geçtiği bağlamlarda bilinç kullanımının ön planda olduğuna işaret eder.

7. bu *yertinçü törüsü* antağ ol amrağ yeme adrılır sevig yeme seşilür

“Bu *dünyanın kanunu* öyledir sevilen de ayrılır, seven de ayrılır” (İPKP LXXVIII 3-6).

Bağlamda “*yertinçü törü*” “*dünyevi kanun*” kavramıyla “*yaşamın doğasında olan örf, gelenek ve yasalara işaret edilir*. Örnek cümlede, “*yertinçü törü*” kavramını idrak etmenin inanç ve yaşamda huzur bulmak için önemi derin yapıda belirtilir. Eski Uygur toplumunda söz konusu kavramın zaman içindeki evrimi, “*adalet, yasa*” kavramlarının yanısıra “*inanç*” kavramını da ön plana taşır. Söz konusu kavram, bağlamda geçtiği kısımda “*içerik*” anlamsal rolündedir.

8. ... *köni nom törü* üklige y asılğay ...

“... *gerçek Dharma* çoğalacak ...” (AY 90 2).

[1] → [ne]

[İçerik]

Metinde “köni nom törü” “gerçek Dharma” eşdizim kavramının geçtiği bölümde “bireyin kendi doğasına ve evrensel düzene uygun olarak yaşaması öğretisinin çoğalması” gerektiği ve ancak bu şekilde kişilerin ve ülkenin huzur bulacağı ifade edilir. Söz konusu kavram “içerik” anlamsal rolündedir.

9. yalañukñıñ qanıña köni nomça törüçe başlamayukka bodunun anın inçe yarayur köni nomça törüçe yazuklap kınam[ağ] yavız yavlağ inçip yalañukuğ

“...halkını doğru yasaya göre yönetmeyen insanların hanına, kötü insanları doğru yasalara uygun cezalandırmak yaraşır” (AY 563 17-22).

[2] → [kim]+[kimi]

[Deneyimci]+[İçerik]

Metinde “köni nomça törüçe” “gerçek Dharma’ya göre” eşdizim kavramının geçtiği bölümde “bireyin kendi doğasına ve evrensel düzene uygun olarak yaşaması öğretisine göre” halk yönetilmeli ve gerekirse ceza verilmelidir. Söz konusu kavramın bulunduğu bağlam “deneyimci” ve “içerik” anlamsal rollerini içerir.

10. nomça törüçe üç erdinike inanıp...

“Yasaya göre, üç cevhere inanıp...” (AY 511 14).

[2] → [kim]+[neye]

[Deneyimci]+[İçerik]

Örnekte “nomça törüçe” “yasaya göre” kavramıyla Dharma’ya göre inancın yaşanacağı vurgulanır. Cümlede deneyimci ve içerik anlamsal rolleri bulunur.

11. aşığ tatıgıg tegşürmedin b(a)ya törüçe yidürser ...

“Yemeğini tadını değiştirmeden *usulüne göre* yedirse” (AY 592 2-3).

Metinde “törüçe” “usule göre” günlük yaşamın sürdürülmesi gerektiği bildirilir. Eski Uygur toplumunda günlük yaşamın usule göre düzenlendiği derin yapıda ifade edilir.

12. ilig törüg bulğadımız erser ...

“Devleti töreyi karıştırdınızsa” (TT IV B 17).

[2] → [kim]+[neyi]

[Deneyimci]+[İçerik]

Örnekte, *ilig törüg bulğa*- “devleti, töreyi karıştırmak” eşdiziminde, toplum düzeninin “törü” ve “il” kavramlarıyla bağlantılı olduğu “yasa ve devletin iç içe bir bütün oluşturduğu” ifade edilir. Söz konusu cümlenin anlamsal yapısında deneyimci ve içerik anlamsal rolleri bulunur.

2.3. Karahanlı Türkçesi Bağlamında “Törü” Kavramı

12. maña kelse tütüşü *törü birse* men

urağun içer teg açır körse men

“Bunlar *kavga edip* bana gelirler ve ben *hüküm verince*,

Bakarsın, acı Hind ilacı içmiş gibi yüzlerini ekşitirler” (KB 815).

13. bu saqlık bile sen yağı boynı yenç

budunka *törü kıl* tiril kiñrü inç

“Bu ihtiyat ile sen düşmanın boynunu vur,

halka *hükmet*, rahat ve huzur içinde yaşa” (KB 2022).

[2] → [kim]+[kime]

[Deneyimci]+[İçerik]

Metinde “törü kıl-” eşdizimi “yasalarla yönet-” anlamındadır. Söz konusu eşdizimin bulunduğu bağlam “deneyimci” ve “içerik” anlamsal rollerini içerir.

14. *törü öñdi* edgü uruldı tükel

isiz yitti ilde kodup hile al

“Her tarafa *iyi kanun ve idare hâkim* oldu;

Kötüler hile ve sahtekârlıklarını terk edip kayboldu” (KB 5735).

[1] → [ne]

[İçerik]

Metinde “törü öñdi” eşdizimi “kanun ve yönetimin hâkim olması” anlamındadır. Bu bağlamda; “halkta huzur ve refah olması için törenin uygulanmasının” gerekliliği ifade edilir. Söz konusu eşdizimin bulunduğu bağlam “deneyimci” ve “içerik” anlamsal rollerini içerir.

15. *törü suw teg* ol küç kör ot teg yoduğ

süzük suw aqıttıñ udıttı otuğ

“*Kanun su gibidir*; zulüm ise, ateş gibi her şeyi mahveder;
sen berrak su akıttın ve ateş söndü” (KB 3107).

[1] → [ne]

[İçerik]

Bağlamda “törü” kavramı “kanun” anlamındadır. “Kanun su gibidir” konseptinin derin yapısında çeşitli kötülüklerin kanunla engelleneceği, halk ve yönetime mutluluğun geleceği belirtilir. Söz konusu eşdizimin bulunduğu bağlam “içerik” anlamsal rolündedir.

16. il kaldı *törü kalmaz* “

“Ülke terk edildi; fakat *töre terk edilmedi.*” (DLT 240).

[1] → [ne]

[İçerik]

Bağlamdaki atasözünde “törü” kavramının halk için önemi belirtilir. Derin yapıda “törüye bağlı kalındığı sürece halkın birliği ve devamı mümkündür” ifadesi bulunur. Örnek cümlede; bağlamda “törü” kavramı, “törü kalma-” “töreyi terk etmemek” eşdizimiyle söz konusu anlamı verir. Söz konusu cümlenin “töre” kavramını ilgilendiren kısmının anlamsal yapısında içerik anlamsal rolü görülür.

3. Değerlendirme

Araştırmanın uygulama bölümünde “törü” kavramı; eşdizim, istem ve konsept ilişkileri açısından incelendi. İncelemede kavramın kültür dil bilimsel yansımalarını da ortaya koymak amaçlanmıştır. Eski Türkçe bağlamında; eşdizim, konsept ve kavram olarak tanıklanan kelimenin istem yapısı incelenerek anlamsal roller aracılığıyla anlam yapısını oluşturan çerçeve ortaya konulmaya çalışılmıştır. Araştırmanın uygulama bölümünde “töre” kavramı; tanıklandığı yazıtlar bağlamında “törüg etmek” “yasaları düzenlemek”, “törü ıçgın-” “töreyi terk etmek”, “ilig törüg kazgan- eşdizimlerinde ve “(e)çüm (a)pam törüsinçe y(a)r(a)tm(ı)ş boşgurm(ı)ş” konseptinde “halkın devlet yönetiminde var olması ve varlığını sürdürebilmesi için atalardan gelen, bilinen, benimsenmiş, yerleşmiş davranış ve yaşama biçimlerinin, kuralların, görenek ve geleneklerin, ortaklaşa alışkanlıkların, âdetlerin önemi ortaya

konmuştur. Bağlamda; “ilig törüg kazğan-” “devleti kurmak, var etmek sonucunda yasa koyabilmek” ve “ilig törüg artat-” “devleti ve yasayı ortadan kaldırmak” kavramlarından oluşan eşdizimlerde “töre” ve “il” kavramları birlikte eşdizim oluşturarak “devlet” ve “yasa” kavramlarının bir bütün olarak birbirini tamamladığı derin yapıda ifade edilir.

Wilkens araştırılan kavram için Eski Uygur Türkçesinde çeşitli anlamlar verir: töre, örf, teamül, ahlak; yasa, kanun, kaide, örf âdet hukuku; iktidar; talimat, emir, kaide; genelge, kumanda; düstur; Dharma, öğreti; (yanlış) öğreti; ihtimal, olasılık, imkân; (çoğul) görgü, görgü kuralları; alışkanlık, gelenek, davranış, yatkınlık, kullanılış; kural, adak, kutlama, tören, merasim, cenaze töreni; tören, ayin, ritüel, ihtişam; krallık; özellik, nitelik; varlık olgusu, şey, gerçek, görüngü, cins, işaret. Araştırmacı kelime birliktelikleri listesi verir: törö belgü “işaret”; törö bitig “iktidar gücü(nün) yazısı”; törö bölöki “ritüel bölümü”; törö çızig “kanun ve düstur, yönerge, emir; törö kultura- “bir cenaze töreni yaptırmak”; törö küni “kanun günü (kıyamet günü)”; törö nom “yasa, kanun, iktidar, Dharma; törö toku “tören, ayin, ritüel, ihtişam, örf; törö turgur-, törö ur- yasa koymak; törö üzgüci beg, törö üzükçi beg “yasa kararını veren bey”; törö yaŋ “örf, âdet, kullanılış, kaide; törö yolu “kanun yolu” (Wilkens, 2021, s. 739). Çalışmada örneklem olarak seçilen metinlerde kavram eşdizim ve konseptlerde tanıklanır: “törüsüzün küçeyü kunup alsarlar” “yasa dışı olarak çeşitli mallara zor kullanarak el koymak” konseptinde yasa dışı zor kullanarak haksız kazanç elde etmenin yanlışlığı, “yertinçü törü” “dünyevi kanun” kavramıyla “yaşamın doğasında olan örf, gelenek ve yasalar, “köni nom törü” “gerçek Dharma” eşdizim kavramının geçtiği bölümde “bireyin kendi doğasına ve evrensel düzene uygun olarak yaşaması öğretisinin çoğalması” köni nomça törüçe” “gerçek Dharma’ya göre” eşdizim kavramının geçtiği bölümde “bireyin kendi doğasına ve evrensel düzene uygun olarak yaşaması öğretisine göre” halkın töreye göre yönetilmesi ve gerekirse ceza verilmesi gerektiği, “nomça törüçe” “yasaya göre” kavramıyla “Dharma’ya göre inancın yaşanacağı ifade edilir. Eski Uygur Türkçesinde ve toplumunda kavramın anlam çerçevesinde yeni inanç ve kültür

etkileşimleriyle yeni anlamlar kazandığı görülür. Söz konusu anlamlarda, din, ritüeller ve hukuk alanları ön plana çıkmaktadır.

Karahanlı Türkçesinde “törü” göstergesi için “örf, âdet” anlamları verilir (Ercilasun, 2015, s. 897). Kavram alınan örnekler bağlamında; “törü kıl-” “yasalarla yönet-”; “törü öñ-” “kanun ve yönetimin hâkim olmasıyla halkta huzur ve refah olması için törenin uygulanması gerekliliği, “törü kal-” “töreyi terk etmemek” eşdizimleriyle halkın birliğinin çok zor şartlar altında bile tekrar mümkün olabileceği” ve “törü suw teg” “kanun su gibidir” konseptinin derin yapısında çeşitli kötülüklerin kanunla engellenmesiyle halk ve yönetime mutluluğun geleceği ifade edilmiştir. Karahanlı Türkçesinin hâkim olduğu coğrafyadaki Türkler için araştırılan kavram “yasa, idari düzen, gelenek, görenekler, devletin ve halkın var olması” vb. anlamlara gelir.

İncelenen törü kavramı; TDK sözlükte “bir toplulukta benimsenmiş, yerleşmiş davranış ve yaşama biçimlerinin, kuralların, görenek ve geleneklerin, ortaklaşa alışkanlıkların, tutulan yolların bütünü; âdet, ayin ve bir toplumdaki ahlaki davranış biçimleri; adap” olarak tanımlanır. Gökalp, Türk töresinin “teamül, âdet, güç ve kudret” anlamlarını içerdiğini belirtir (Gökalp, 1963, s. 91-92). Ögel’e göre; töre, millî varlığı ayakta tutan, temelinde tek Tanrı fikri bulunan bir din özelliğine sahiptir. Toplumsal birliğin temeli olarak kaynağını eski Türk inanç ve anlayışından alarak topluluk hayatını düzenleyen hukuk kurallarıdır (Ögel, 1982, s. 80-81). Günümüz toplumunda araştırılan kavrama yüklenen anlamlarda, dinî inanç, hukuk kuralları, siyaset alanlarından ziyade “gelenek, görenek, örf, âdet, adap” vb. kavramların ön planda olduğu görülür.

Sonuç

İstem, eşdizim ve kültür dil bilimi üzerine dünya dillerinde ve Türkçede çeşitli bilimsel çalışmalar yapılmaktadır. Araştırma konumuz olan eşdizim, istem, konsept ve kültür dil bilimi ilişkilerine odaklanan tespit ettiğimiz bir çalışma sahada bulunmamaktadır. Çalışmanın bulguları ve uygulanan yöntem model olarak alınarak Türk dili ve kültüründe çeşitli kavramların derin analizi yapılabilir. İncelenen Eski

Türkçe metinlerde; kavramların, konseptlerin ve eşdizimlerin kültürel anlamları bulunduğundan kültür kelimeleri olarak kabul edilebileceği, geçtikleri bağlamlarda eşdizimler ve konseptleri oluşturan öğelerin istemleriyle söz dizimlerini anlam ve yapı bakımından oluşturdukları görülür. Eski Türkçe metinler bağlamında; eşdizim, istem ve konsept kavramları arasındaki ilişkilerin kültür dil bilimi çerçevesinde incelenmesi sonucunda, eşdizimlerin çeşitli konseptler oluşturabileceği görülmüştür. Bir dilin çeşitli dönemlerini; bir toplumun dünya görüşünü anlamak, metinlerin derin yapılarını ortaya çıkarmak, metinleri doğru anlamak, yorumlamak, dilden dile aktarmak için kavramların, eşdizimlerin, konseptlerin ve aralarındaki ilişkilerin Türkoloji bilimi, kültür dil bilimi, sosyoloji vb. alanlarda önemli bir yeri olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

Taranan Eserlerin Kısaltması

AY	Altun Yaruk
BK	Bilge Kağan yazıtı
DLT	Divânü Lugâti't-Türk
HT V	Hsüan Tsang
KB	Kutadgu Bilig
İPKPÖ	İyi Prens Kötü Prens Öyküsü
KT	Köl Tigin
MI	Manichaica
T	Tonyukuk
TT IV	Türkische Turfan Texte
TDK	Türk Dil Kurumu

Diğer Kısaltmalar

- ... Örnek cümledeki yazının öncesi ya da sonrası olduğunu gösterir.
( ) Cümlelerin bağlamda istem sayısını gösterir.

Kaynakça

- Arat, R., R. (1999). *Kutadgu Bilig I* (Metin), Ankara: TDK.
Bang, W- A. von Gabain (1929- 1931): *Türkische Turfan-Texte I-V*, SBAW.
Ercilasun, A., B. (2015). *Divanü Lûgat-it-Türk*, Ankara: TDK.
Gökalp, Z. (1963). *Türk Medeniyeti Tarihi*. İstanbul: Matbaa-i Amire.
Hamilton, J. R. (1988): *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, (çev: Vedat Köken), Ankara: TDK.

- Helbig, G., Schenkel W., (1991). *Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben*, Tübingen: Max Niemeyer Verlag,
- Herbst, T., Heath D. v.d. (2004). *A valency dictionary of English, A Corpus-Based Analysis of the Complementation Patterns of English Verbs, Nouns and Adjectives*, Berlin-New York.
- Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk*, Giriş, Metin ve Dizin, Ankara: TDK.
- Le Coq, A. von. (1911). *Türkische Manichaica aus Chotscho I*, Berlin.
- Ögel, B. (1982). *Türklerde Devlet Anlayışı*. Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- Ölmez, M. (2013): *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*, Ankara: BilgeSu Yay.
- Şirin, H. (2016). *Eski Türk Yazıtları (Söz Varlığı İncelemesi)*, Ankara: TDK.
- Tesnière, L. (2015). *Elements of Structural Syntax* (Çev. S. K. Timothy Osborne), Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Tuguşeva, Liliya Ju. (1980). *Fragmenti uygurskoy versii biografii Syuan'-czana*. Moskva.
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen* "Eski Uygurcanın El Sözlüğü", Göttingen: Akademie der Wissenschaften zu Göttingen.

Extended Abstract

This study investigates the interconnections between collocation, concept, and valency within the framework of cultural linguistics, using the Old Turkic concept of "törü" as a focal point. We delve into the concepts of collocation, concept, and valency, and examine their relationships. Specifically, we aim to uncover the cultural reflections of these concepts in Old Turkic and to determine how they are structurally, syntactically, and semantically interconnected. The theoretical part of our study provides a foundation of relevant theories and definitions. In the practical part, we analyze sample sentences from Old Turkic texts within the scope of our research. The findings are evaluated and interpreted through the lenses of Turkology, linguistics, and cultural linguistics.

Language is a crucial cultural tool that reflects a society's values, thought patterns, and worldview. In this context, cultural linguistics, a subfield of linguistics, aims to examine the complex and reciprocal relationship between language and culture. The research problem of our study is to reveal the cultural reflections of the concepts of collocation, concept, and valency in Old Turkic, and to determine how the structural, syntactic, and semantic relationships between these concepts are established. For our sample, we will identify collocations and concepts related to the term "törü" in a textual database composed of significant works in the field. By analyzing the data obtained from scanning linguistic artifacts, we aim to determine how cultural elements can be revealed through various collocational patterns, concepts, and trends in language. This section provides general definitions of the concepts at the core of our research. Valency refers to the number of elements that a verb requires to form a complete unit of meaning. It represents a word's ability to co-occur with other words in a larger linguistic context. While valency defines potential co-occurrences in terms of meaning, structure, and syntax, collocations represent the actual realization of these potential co-occurrences in language and the frequency with which words are used together. A concept is a powerful tool that conveys meaning in language and represents abstract or concrete ideas in the mind, thus revealing the relationship between language and thought. Mental representations of concepts involve both conscious and subconscious levels. Therefore, while collocations can be described as reflections of a word's

valency in language use, they can also be considered as closely related to concepts as cultural words. Cultural words reflect a society's values, beliefs, historical processes, and daily life. By analyzing different texts, it is possible to identify general patterns, trends, concepts, collocations, and cultural elements in language. Since the words that form collocations and the meanings they create are frequently used in any language, they serve as cultural words, indicating how language users perceive and understand their language and culture. For instance, in Turkish, the collocation "ekmek parası" (literally, "bread money") signifies the importance of bread as a staple food for sustenance. This collocation implies the need to work to survive. Similarly, in English, phrases like "He works long hours to earn his bread and butter" and "He is the breadwinner of the family" use the concept of "bread" to represent the idea of providing for oneself or one's family. These are cultural words that symbolize the same concept. For example, in the Old Turkic phrase "ilimin törümin itintim" (meaning "I have regulated my country and my customs"), the verb "itin-" requires both a direct object and a subject to convey the meaning of "to establish order in a state and law, and to ensure justice." The verb semantically completes the sentence by assigning the semantic role of "agent" to the subject (the one performing the action) and the semantic role of "theme" (the content of the action) to the object. The collocation "il törü etin-" is determined by the valency of the verb "itin-". In other words, the syntactic and semantic relationships between collocations are determined by valency. The collocation in this example, composed of "yurt" (homeland) and "töre" (custom), has signified the importance of "state, homeland, law, and justice" since ancient Turkic times, making them cultural words.

This study aims to reveal how Turks perceived the world and expressed themselves through language using these concepts. Our research aims to reach conclusions about the cultural reflections of collocation, concept, and valency in Old Turkic, and the relationships between these concepts, by using the tools of collocation, valency, concept, and cultural linguistics. The practical part of this research, the concept of "töre" was examined from the perspectives of collocation, valency, and concept. The aim was to also reveal the concept's cultural linguistic reflections. By analyzing the valency of the word "töre" as it appeared in various concepts and collocations in Old Turkic texts, we aimed to uncover the semantic framework that formed the meaning structure. For instance, in the context of inscriptions, the concept of "töre" was examined in collocations such as "törüg et-" (to establish laws), "törü içgin-" (to abandon customs), and "ilig törüg kazgan-" (to establish a state and laws). Additionally, the concept of "töre" was analyzed within the context of the phrase "(e)çüm (a)pam törüsinçe y(a)r(a)t(m)ı(ş) boşgurm(ı)ş," which emphasizes the importance of inherited customs, rules, traditions, and habits for a people to exist and thrive under state governance. In the context of collocations like "ilig törüg qazgan-" (to establish a state and enact laws) and "ilig törüg artat-" (to abolish a state and laws), the concepts of "töre" and "il" (state) co-occur, forming a collocation that signifies the interconnectedness of state and law. The concept of "töre" is intertwined with the concepts of "il" (state) and "bodun" (people). This provides insight into how the political structure shaped the relationship between the state and the people. For example, the compound "töre içgin-" meaning "to abandon the töre," signifies that when people abandon their töre, they become stateless. The concept "(e)çüm (a)pam törüsinçe y(a)r(a)t(m)ı(ş) boşgurm(ı)ş," highlighting the importance of ancestral, known, accepted, and established behaviors, ways of life, rules, customs, traditions, shared habits, and practices for the people to exist and persist in state governance. The fact that "töre" signifies "law," "custom," and "tradition" indicates the traditional structure of the society. The experiential and content semantic roles in the semantic structure concerning the concept of "töre" suggest that the concepts of "abandoning the töre, structuring and educating the

people according to the *töre*" are realized through mental processes with a primary focus on conscious use. The concept of "worldly law" "yertinçü törü" refers to the inherent customs, traditions, and laws governing life. It highlights the profound importance of understanding these principles for achieving peace in both faith and life. In Old Uyghur society, this concept evolved over time to encompass not only justice and law but also belief.

Wilkens provides various meanings for the term "*töre*" in Old Uyghur Turkic, including custom, law, tradition, morality, power, instruction, command, principle, dharma, possibility, etiquette, habit, rule, ceremony, and state. The researcher also lists collocations such as "*törö belgü*" (sign), "*törö bitig*" (written law), and "*törö nom*" (law, dharma). In the analyzed texts, the concept of "*töre*" is found in various collocations and concepts. For example, in the phrase "*törüsüzün küçeyü kunup alsarlar*" (meaning "they seize property by force illegally"), the concept of "*töre*" is associated with lawlessness. In the Karahanid Turkic language, the Dictionary of the Turkic Languages (DLT) defines "*töre*" as "custom" and "tradition." Examples from the texts include "*törü kıl-*" (to govern by law), "*törü öñ-*" (to ensure peace and prosperity through the rule of law), "*törü kal-*" (to adhere to customs), and "*törü suw teg*" (law is like water). For the Turks in the Karahanid geography, the concept of "*töre*" encompassed meanings such as law, governance, tradition, custom, and the existence of the state. According to the Turkish Language Association (TDK), "*töre*" refers to the established customs, behaviors, rules, traditions, and habits of a community. Gökalp defines "*töre*" as encompassing customs, traditions, power, and authority. Ögel argues that "*töre*" is a religious concept fundamental to national existence and serves as a legal framework governing social life. In contemporary Turkish, while "*töre*" still carries connotations of tradition and custom, its religious and legal connotations have diminished, giving way to meanings related to customs, manners, and etiquette.

There is a wealth of research on valency and collocations in various languages, including Turkish. However, we have not found any specific studies focusing on the relationships between collocation, valency, concept, and cultural linguistics, particularly in the context of the Old Turkic concept of "*töre*". The findings and methodology of this study can serve as a model for conducting in-depth analyses of various concepts in Turkish language and culture. Our examination of Old Turkic texts reveals that the concepts, collocations, and cultural meanings embedded within them are interconnected. The elements that constitute collocations and concepts are linked through valency, creating the syntactic and semantic structure of sentences. Our analysis within the framework of cultural linguistics demonstrates that collocations can give rise to various concepts. Understanding the relationships between concepts, collocations, and valency is crucial for comprehending different periods of a language, a society's worldview, and the deeper structures of texts. This knowledge is essential for accurate interpretation, translation, and analysis of texts across various fields such as Turkology, cultural linguistics and sociology.